

Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych

Projekt badawczy Ośrodka Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego w ramach programu Narodowego Centrum Nauki „Maestro”

Czas realizacji: 1 października 2013 – 30 września 2017

Kierownik projektu: prof. dr hab. Marek Okólski

Przedmiot i zadania naukowe

Starzenie się demograficzne, zdefiniowane jako systematyczny wzrost odsetka ludzi starych w populacji, wynika w głównej mierze ze spadku dzietności w trakcie przejścia demograficznego. Proces starzenia może być wzmacniany lub łagodzony przez mobilność terytorialną, która jest zjawiskiem selektywnym. Częścią przejścia demograficznego jest przejście migracyjne, polegające najpierw - w sytuacji wysokiego przyrostu naturalnego – na emigracji „rozgęszczeniowej” nadwyżek ludności ekonomicznie zbędnej w miejscu zamieszkania (np. na wsiach), a później – w warunkach niskiej płodności i wysokiego wzrostu gospodarczego – na zaistnieniu przesłanek do imigracji cudzoziemskiej siły roboczej. W klasycznym przypadku obu przejść, jaki był udziałem społeczeństw Zachodu, migracje międzynarodowe (zdominowane przez odpływ za granicę) na początku „neutralizowały” wzrost zasobów demograficznych i opóźniały moment zapoczątkowania starzenia się populacji. Później, gdy przeważającą część mobilności stanowił napływ z zagranicy, migracje kompensowały malejący (niekiedy ujemny) przyrost naturalny oraz osłabiały tempo i skalę starzenia się.

Hipotezy

Polska znajduje się w bardzo wyjątkowej sytuacji ludnościowej polegającej na asynchroniczności faz przejścia demograficznego i przejścia migracyjnego. Z uwagi na przeszkody polityczne i instytucjonalne w okresie powojennym (PRL) i transformacji ustrojowej, przejście migracyjne w Polsce nie dokonało się w pełni, bowiem ani odpływ ludności z obszarów peryferyjnych do krajowych centrów rozwoju, ani emigracja „rozgęszczeniowa” nie zrealizowały się w stopniu odpowiadającym potrzebom nowoczesnej gospodarki i rynku pracy. W okresie minionych kilkunastu lat zbieżność w czasie dwóch zjawisk – niezwykle niskiej płodności i nasilonej emigracji, przy braku przesłanek do licznej imigracji lub migracji powrotnej Polaków, spowodowała akcelerację starzenia populacji Polski i sprawiła, że polskie społeczeństwo będzie w przyszłości należało do najbardziej zaawansowanych wiekowo w Europie. Poza tym, proces ten w przypadku Polski przebiegać będzie o wiele szybciej niż w innych krajach, co niesie ze sobą dodatkowe wyzwania. Procesy starzenia się populacji i migracje wpływają na instytucje

społeczne i ekonomiczne: rodzinę, rynek pracy, rynek instytucji opiekuńczych, instytucje państwowe. Dynamicznemu starzeniu się społeczeństwa, spowodowanemu niską dzietnością i wysoką emigracją, towarzyszą głębokie przemiany relacji rodzinnych dotyczących opieki nad dziećmi i osobami starszymi. Następuje defamilizacja opieki polegająca na delegacji funkcji opiekuńczych od członków rodzin do instytucji pozarodzinnych: prywatnych opiekunów krajowych i zagranicznych, a także publicznych i niepublicznych instytucji opieki. Instytucje te podlegają zmianom zarówno w związku ze wspomnianymi procesami demograficznymi, jak i przemianami ustrojowymi oraz szerszymi zmianami społeczno-kulturowymi. Na poziomie rynku pracy już w perspektywie kilku lat pojawi się sytuacja nieznana dotychczas w Polsce w okresie funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej, polegająca na istotnym ubytku osób w wieku produkcyjnym. Będzie to bezpośrednim bodźcem do przyspieszenia procesu wchodzenia na rynek pracy (przejście z systemu edukacyjnego) oraz opóźnienia wychodzenia zeń (także za sprawą regulacji odnośnie ustawowego wieku emerytalnego). Stworzy także o wiele szersze niż wcześniej perspektywy do (aktywnego) poszukiwania siły roboczej poza granicami kraju. Ta ostatnia uwaga dotyczy w szczególności usług opiekuńczych, które – jak można przypuszczać – podlegać będą stopniowemu urynkowieniu i ekspansji. W konsekwencji, polski rynek pracy w obliczu intensyfikacji procesu starzenia się będzie istotnie różny od stanu, który znamy obecnie. Głębokość i dynamika tych zmian zależy od bilansu migracyjnego – odpływu z Polski, migracji powrotnych oraz napływu imigracyjnego. Szczególna sytuacja ludnościowa stanowi też wyzwanie dla polityki państwa, które reaguje na niekorzystne przemiany poprzez włączenie kwestii demograficznych w proces polityczny (upolitycznienie). Urzeczywistnieniem tego procesu jest debata polityczna, konkretne decyzje polityczne, w postaci aktów prawnych, dokumentów programowych i strategicznych oraz wdrażanie konkretnych działań. W przypadku Polski upolitycznienie tych kwestii odbywa się w sposób niesystematyczny i nieefektywny.

Cele

Celami projektu są:

1. Identyfikacja i analiza specyfiki przejścia migracyjnego na tle długookresowych przemian demograficznych w Polsce i jego wpływu na starzenie się populacji.
2. Identyfikacja wpływu starzenia się populacji na zjawiska rynku pracy oraz analiza roli mobilności zagranicznej (odpływ za granicę, migracje powrotne, imigracja) oraz wewnętrznej w tym procesie.
3. Analiza alternatywnych konsekwencji starzenia się populacji w sferze ekonomicznej (w tym – związanych z rynkiem pracy) oraz społecznej (w tym – związanych z rodziną).
4. Zbadanie zmian w obrębie transferów rodzinnych i instytucji społecznych pełniących funkcje opiekuńcze w Polsce w konsekwencji starzenia się społeczeństwa, bardzo niskiej dzietności, masowej emigracji i transformacji polskiego społeczeństwa związanej zarówno z przemianami ustrojowymi, jak i szerszymi zmianami społeczno-kulturowymi.
5. Analiza procesu upolitycznienia kwestii demograficznych w Polsce, czyli włączenia ich w proces polityczny i dyskurs publiczny.

Pytania badawcze

Projekt powinien odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

1. Jaki jest wpływ poszczególnych czynników reprodukcji (rozrodczości, umieralności, emigracji, imigracji, migracji powrotnej, migracji wewnętrznych) na proces starzenia się ludności Polski w okresie transformacji ustrojowej (po 1989, a w szczególności po 2004), także w ujęciu regionalnym?

2. Jakie są determinanty i konsekwencje społeczno-ekonomiczne niezakończonego przejścia migracyjnego dla polskiego społeczeństwa, a w szczególności dla rynku pracy?

3. Jakie będą prawdopodobne podstawowe zmiany społeczne na skutek silnego zestarzenia się społeczeństwa? Jak zmienią się formy, rola i funkcje rodziny?

4. Z jakimi wzorami pełnienia funkcji opiekuńczych nad dziećmi i osobami starszymi mamy do czynienia w mobilnym społeczeństwie podlegającym dynamicznym procesom modernizacji?

5. Jak zmienia się system transferów rodzinnych, zwłaszcza związanych z opieką nad dziećmi i osobami starszymi w związku z migracją członka (-ów) rodziny?

6. Jaki wpływ na procesy rynku pracy – w kontekście starzejącej się populacji – będą miały obecne i przyszłe procesy migracyjne?

7. W jaki sposób instytucje rynkowe (rynek pracy, rynek ubezpieczeniowy, rynek usług opiekuńczych) reagować będą na zmiany demograficzne?

8. Jakie będzie znaczenie starzenia się dla zmian w sektorze usług opiekuńczych? Na ile rozwój tego sektora będzie związany z (warunkowany?) umasowieniem napływu siły roboczej z zagranicy?

9. W jaki sposób państwo włącza kwestie demograficzne do polityki? Czy istnieje w Polsce polityka demograficzna w rozumieniu systemowym, czy jest to zbiór działań ad hoc? W jakim stopniu działania państwa odpowiadają na wyzwania wynikające ze starzenia się populacji?

10. Jakie będą prawdopodobne interakcje zmian w sferze demograficznej, społecznej, ekonomicznej i politycznej w silnie starzejącym się społeczeństwie?

Metodyka

Podstawowym, nowatorskim założeniem metody badawczej będzie przyjęcie perspektywy długiego trwania i osadzenie analizowanych zjawisk w szerokim kontekście zmian strukturalnych w społeczeństwie. Fundamentem teoretycznym projektu staną się koncepcje przejścia demograficznego i przejścia migracyjnego.

Przykładowo, do analizy starzenia się ludności Polski wykorzystana zostanie procedura dekompozycji zmiany demograficznej z uwzględnieniem jej podstawowych czynników – rozrodczości, umieralności oraz migracji wewnętrznych i międzynarodowych. Prognoza stanu i struktury populacji na lata 2010-2060 zostanie sporządzona przy użyciu metody kohortowo-składnikowej przy założeniu różnych wariantów rozwoju procesów rozrodczości, umieralności oraz mobilności (wewnętrznej, zagranicznej zarówno emigracji, jak i imigracji, w tym migracji powrotnej; również nierejestrowanej). Selektowność migracji międzynarodowych analizowana będzie za pomocą współczynników selektowności migracji i metod ekonometrycznych z rodziny modeli dla zmiennej binarnej. Do analiz wykorzystane zostaną różnorodne źródła danych, m.in. Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), Europejskie Badanie Warunków Życia Ludności (EU-SILC), system bieżącej ewidencji ludności oraz Narodowy Spis Powszechny (NSP) z 2011 r. Obróbka i analiza danych wykonana będzie przy pomocy programów statystycznych takich jak Stata, SPSS oraz R.

Do analizy relacji rodzinnych (w tym relacji opiekuńczych) wykorzystane zostaną zarówno techniki jakościowe, jak i ilościowe bazujące na pierwotnych oraz wtórnych źródłach danych. Do tych ostatnich zaliczyć należy przede wszystkim NSP 2011 oraz badanie EU-SILC. Dane EU-SILC posłużą jako źródło informacji niezbędnych do oceny najnowszych zmian w strukturze polskich gospodarstw domowych oraz jako podstawa do wyłonienia trzech miejscowości w Polsce oraz jednej w Wielkiej Brytanii, w których przeprowadzone zostaną pogłębione studia monograficzne. Wśród zastosowanych technik jakościowych wymienić należy wywiady z ekspertami, osobami sprawującymi opiekę nad innymi członkami rodziny oraz ich podopiecznymi zarówno w migranckich, jak i niemigranckich w gospodarstwach domowych oraz osobami zatrudniającymi cudzoziemców świadczących usługi opiekuńcze. Do analizy wykorzystane będzie oprogramowanie Atlas, MAXQDA i SPSS.

Na poziomie rynku pracy odwoływać się będziemy do wszystkich dostępnych danych na różnym poziomie agregacji, takich jak: dane opisujące dynamikę i strukturę rynku pracy, dane NSP 2011, dane pochodzące z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności. Wyniki dedykowanych badań (realizowanych w metropolii warszawskiej) posłużą do oceny znaczenia imigracji dla polskiego rynku pracy, w tym w szczególności dla sektora usług opiekuńczych.

Procesy upolitycznienia kwestii ludnościowych badane zaś będą na przykładzie kilku obszarów aktywności państwa – polityki migracyjnej, rodzinnej i regionalnej. Metoda badania obejmie analizę procesu politycznego oraz dokumentów go opisujących (od etapu identyfikacji problemu przez kolejne stadia podejmowania decyzji po fazę implementacji) wzbogaconą o analizę debaty publicznej (na podstawie archiwalnych materiałów prasowych). Wywiady z aktorami politycznymi oraz analizy porównawcze i historyczne posłużą do sformułowania alternatywnych scenariuszy procesu politycznego poprzez zaproponowanie odmiennych założeń do realizowanej polityki ludnościowej. Tego typu podejście wymaga zastosowania triangulacji metod, do których zaliczyć należy analizę źródeł takich jak programy polityczne czy strategie rządowe, analizę ilościowych charakterystyk procesów politycznych (m.in. liczba aktów prawnych uchwalanych w Parlamencie dot. kwestii ludnościowych), wywiady z zainteresowanymi stronami procesu politycznego oraz analizę dyskursu.

Efekt

Efekty badania obejmą cztery główne elementy. Po pierwsze, dekompozycję procesu starzenia się między czynniki odnoszące się do reprodukcji ludności oraz prognozę ludnościową do 2060 roku dla Polski i jej regionów przy założeniu różnych scenariuszy dotyczących płodności i mobilności ludności. Po drugie, analizę selektywności migracji międzynarodowych Polaków (emigracji i migracji powrotnej), determinant społeczno-ekonomicznych mobilności oraz związku migracji z mobilnością ekonomiczną, sektorową i zawodową Polaków. Po trzecie, zbadanie przemian relacji opiekuńczych w polskich rodzinach, zarówno migranckich i niemigranckich, oraz wielkości popytu na pracę cudzoziemców w polskim sektorze opieki nad dziećmi i osobami starszymi. Po czwarte, identyfikację złożonych relacji między starzeniem się, rynkiem pracy (i innymi instytucjami rynkowymi) oraz migracjami (wewnętrznymi i zagranicznymi). Po piąte, odtworzenie procesu upolityczniania kwestii ludnościowych w Polsce na szczeblu władz centralnych i regionalnych oraz treści dyskursu politycznego dotyczącego kwestii demograficznych.

Planuje się publikację wyników badań w formie kilku monografii tematycznych i monografii pokonferencyjnej oraz co najmniej szeregu artykułów naukowych, w tym w międzynarodowych czasopismach o wysokim IF. Wyniki zostaną przedstawione na najważniejszych konferencjach międzynarodowych demograficznych, socjologicznych, ekonomicznych i politologicznych oraz dorocznych konferencjach sieci IMISCOE (International Migration, Integration and Social Cohesion). W Polsce wyniki będą prezentowane na konferencjach Komitetu Badań nad Migracjami oraz Komitetu Badań Demograficznych Polskiej Akademii Nauk oraz Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym. W ramach projektu zorganizowana zostanie międzynarodowa konferencja w Warszawie poświęcona starzeniu się społeczeństwa polskiego, migracjom Polaków, zmianom w polskiej rodzinie i procesom politycznym odnoszącym się do kwestii ludnościowych i rodzinnych w Polsce.

Wyniki badania zostaną wykorzystane w dwóch pracach doktorskich. Publikacje dotyczące wyników badania zostaną włączone do dorobku pięciu doktorów przygotowujących habilitacje. W wyniku ścisłej współpracy członków 12-osobowego zespołu zostanie zainicjowany nurt badań procesów demograficzno-społecznych odwołujący się do oryginalnych założeń teoretycznych i wykorzystujący nowoczesne podejścia i metody analityczne.

Nowatorski charakter

O innowacyjności projektu stanowią zarówno obszar badawczy, podejmowane zagadnienia, jak i przyjęta w niniejszym projekcie perspektywa teoretyczna. W literaturze przedmiotu występuje niedostatek analiz związku między starzeniem się populacji a procesami mobilności. Tymczasem rzeczywistość społeczna jest inna. W Polsce oba te zjawiska przebiegają w sposób szczególnie nasilony, dużo bardziej niż w innych krajach europejskich. Starzenie się populacji wpłynie na funkcjonowanie wszystkich instytucji społecznych, w szczególności na rodzinę, rynek pracy oraz system polityczny. Właściwe ujęcie tej problematyki wymaga interdyscyplinarnych analiz. W literaturze dotyczącej innych krajów europejskich i pozaeuropejskich analizowany był jedynie wpływ imigracji (nazywanej w tym kontekście „migracją kompensacyjną”) na odmłodzenie

populacji kraju przyjmującego. Niniejszy projekt dotyczy – i jest to ujęcie nowatorskie – relacji odwrotnej i bardziej złożonej, której efektem jest przyspieszanie procesu starzenia się ludności na skutek masowej emigracji ludzi młodych w warunkach utrwalonej bardzo niskiej płodności.

Perspektywa badawcza przyjęta w ramach niniejszego projektu z jednej strony poszerza dotychczasowy dorobek naukowy związany z teorią przejścia migracyjnego w Europie, będącego komponentem europejskiego cyklu migracyjnego, z drugiej strony podkreśla wyjątkową sytuację Polski, polegającą na współwystępowaniu trzech procesów: starzenia populacji, bardzo niskiej dzietności i masowej emigracji młodych ludzi. Analiza demograficznych uwarunkowań tych procesów wzbogaci rozumienie obecnych i przyszłych determinant starzenia się populacji i mobilności, przyczyni się do rozwoju metod badania selektywności migracji międzynarodowych (od niedawna badanej przy użyciu narzędzi statystycznych i ekonometrycznych) i dostarczy prognoz demograficznych, w których, w odróżnieniu np. do projekcji sporządzanych przez Główny Urząd Statystyczny, uwzględnione będą nierejestrowane międzynarodowe ruchy wędrownicze. Kontekst starzenia się ludności zostanie włączony do analizy więzi (relacji) rodzinnych, choć uwzględnione zostaną w niej również zjawiska transformacji gospodarczej i zmiany kulturowej, jaka dokonuje się obecnie w krajach rozwiniętych. Analiza upolitycznienia zagadnień ludnościowych dostarczy teoretycznych rozważań nie tylko w klasycznym ujęciu analizy działań i ich efektów, ale również w społecznym kontekście tego procesu, co pozwoli na uchwycenie jego złożoności i specyfiki. To również stanowi novum w ramach studiów politologicznych.

Znaczenie projektu

Wyniki projektu przyczynią się do rozwoju nauk społecznych zarówno na płaszczyźnie teoretycznej (rozwój teorii przejścia migracyjnego w Europie, przemiany rodziny w modernizującym się post-komunistycznym społeczeństwie, upolitycznienie i efektywne rozwiązywanie problemów demograficznych przez aktorów politycznych), jak i empirycznej (analiza polskiego rynku pracy, selektywność i determinanty mobilności międzynarodowej Polaków, przemiany relacji opiekuńczych w Polsce w rodzinach migranckich i niemigranckich, rozwój rynku usług opiekuńczych świadczonych przez cudzoziemców).

Abstrahując od walorów poznawczych, realizacja niniejszego zadania badawczego będzie niezwykle ważna dla zacieśnienia współpracy w ramach budowanego zespołu badaczy. W realizację projektu zaangażowani będą demografowie, socjologowie, ekonomiści oraz politolodzy zajmujący się zagadnieniem migracji w Polsce. Będzie on kontynuacją badań prowadzonych od lat w Ośrodku Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, czołowej instytucji zajmującej studiami migracyjnymi w Polsce. Pod kierunkiem Maestro młodzi akademicy będą mieli możliwość przygotowania swoich rozpraw doktorskich, podczas gdy ci bardziej doświadczeni będą mieli szansę wzbogacenia swego dorobku naukowego wymaganego do uzyskania stopnia doktora habilitowanego.